

В. Д. Сліпецька

*Дрогобицький державний педагогічний університет імені І. Франка,
Інститут іноземних мов*

Олександр Потебня і лінгвістика емоцій

Сліпецька В. Д. Олександр Потебня і лінгвістика емоцій. У статті зроблено спробу узагальнити систему поглядів О. Потебні на проблематику лінгвістики емоцій й довести, що сучасна лінгвоемоціологія враховує й розвиває постулати вченого щодо специфіки ословлення почуттів, емоцій і волі в текстовому (дискурсивному) просторі, статусу вигуку як граматичного маркера емоцій, існування емоційної мовної картини світу.

Ключові слова: лінгвістика емоцій, граматичний маркер емоцій, омовлення почуттів, емоційна мовна картина світу.

Слипецкая В. Д. Александр Потебня и лингвистика эмоций. В статье представлена попытка обобщить систему взглядов А. Потебни на проблематику лингвистики эмоций и доказать, что современная лингвоэмоциология учитывает и развивает постулаты ученого относительно специфики вербализации чувств, эмоций, воли в тексте (дискурсивном) пространстве, статуса междометия как грамматического маркера эмоций, существование эмоциональной языковой картины мира и под.

Ключевые слова: лингвистика эмоций, грамматический маркер эмоций, вербализация чувств, эмоциональная языковая картина мира.

Slipetska V. D. Oleksandr Potebnya and Linguistics of Emotions. The article focuses on the attempt to generalize the system of O. Potebnya's views on the problem of linguistics of emotions; to prove that in a modern linguistics of emotions O. Potebnya's postulates are taken into account and developed concerning the peculiarity of verbalization of feelings, emotions and will in a text (discourse); concerning the status of interjection as a grammatic marker of emotions; functioning of an emotional language picture.

Key words: linguistics of emotions, grammatic marker of emotions, verbalization of feelings, emotional language picture.

Наприкінці ХХ ст. російський учений В. Шаховський обґрунтував становлення нового лінгвістичного напрямку сучасного мовознавства, номінувавши його лінгвоемоціологію, або лінгвістикою емоцій.

Учений наголошував, що лінгвістика емоцій базується на актуалізації суперечки групи мовознавців (М. Бреалю, К. Бюллера, Е. Сепіра, Г. Гійома, Ш. Баллі та ін.) щодо глобальної проблеми – з'ясування сутності емоційного складника мови.

Тривалий час учені перебували в пошуках розв'язання цієї проблеми [3]. Через незавершеність її розгляду питання лінгвоемоціології знаходиться в полі зору мовознавців і сьогодні, коли вже виокремлено самостійний напрям, однак міждисциплінарний принцип сучасної науки породжує нові аспекти бачення традиційних проблем. Так, до розроблення проблематики цього напрямку долучилися зокрема й сучасні славісти – А. Вежбицька, Т. Космеда, Л. Малецьки, М. Сарновський, а також германісти – В. Жура, Л. Покровська, О. Філімонова та ін.

На сьогодні, як видається, проблема опису історії дослідження лінгвоемоціології в Україні є актуальною. На жаль, В. Шаховський почав вивчати цю історію з ХХ сторіччя, однак дослідницькі начала зазначеного напрямку сягають ХІХ ст. Проблематика лінгвоемоціології порушувалася ще в працях О. Потебні, насамперед у його ключовій монографії «Мысль и язык»[1].

Наголосимо, що О. Потебня стояв не лише біля витоків лінгвістики емоцій, а й – ширше – біля витоків психолінгвістики, оскільки одним із перших українських мовознавців указав на потребу й можливість «зближення мовознавства з психологією». Науковець прозорливо вважав, що такий новаторський підхід до вивчення фактів мови сприятиме пошуків наукового пошуку загалом.

Мета цієї наукової студії – узагальнити систему поглядів О. Потебні на проблематику лінгвістики емоцій й довести, що сучасна лінгвоемоціологія, таким чином, враховує й розвиває постулати О. Потебні та його послідовників, що, однак, до сьогодні належно не узагальнено.

Заявивши, що «аналіз почуттів – могутній засіб розвитку людства» [1:139], О. Потебня:

1) підтримав теорію походження мови, що базується на вербалізації почуттів, емоцій, аргументовано заперечуючи теорію її божественного походження;

2) докладно описав статус вигуку, що є основним граматичним маркером емоцій;

3) схарактеризував значущість мовленнєвої тональності для вираження емоцій;

4) розрізняв простий і складний рівні як репрезентацію чуття й почуття;

5) розмірковував про особливості ословлення почуттів, емоцій і волі homo sapiens у текстовому (дискурсивному) просторі слов'янських мов;

6) актуалізував проблему онтології чуття й почуття, поєднання вербального й невербального у вираженні емоцій;

7) вивчав ступінь зв'язку слова з духовним життям народу, його душею, схарактеризувавши услід за В. фон Гумбольдтом поняття «духу мови», у якому своєрідно вербалізовані почуття;

8) констатував, що в мові кожного народу існує чуттєва й емоційна картина світу, яка разом зі спільними для всіх мов ознаками (універсальними) має відповідну своєрідність;

9) виокремлював чинник емоційності як ознаку народу і його мови, що базується на категорії «свій – чужий» [2].

Учений використовував низку термінів, які окреслюють його метамову щодо розуміння понять психолінгвістики й лінгвістики емоцій, зокрема це: «мова почуттів і волі» [1:36], «душевна спроможність мови» [1:41], «теорія душевних здібностей (спроможностей – В. С.)» [1:41], «душевні явища мови» [1:41], «стан душі в мові» [1:42], «уявлення почуттів» [1:48], «тон» [1:68], «тональний смисл» [1:68], «мова вигуків» [1:69], «внутрішня відмінність вигуку від слова» [1:69], «опредмечення вигуку» (у сучасній термінології це його субстантивізація) [1:70], «асиміляція сприйняття» [1:75], «психологічне значення слова» [1:79] та ін.

О. Потебні належать короткі дефініції окремих понять, що відображають багатоаспектне розуміння відповідних мовних явищ, яке демонструє вчений, порівн.: «почуття як оцінка змісту душі» [1:70], «вигук як засіб вираження почуттів» [1:69], «вигук – миттєвий відголосок стану душі» [1:70], «вигук як враження звуку» [1:70], «вигук як рефлексія хвилювання душі» [1:70], «вигук – складне сполучення тонів» [1:74] тощо.

Основним методологічним принципом дослідження мовних фактів, зокрема й тих, що стосуються лінгвоемоціології, О. Потебня вважає порівняння явищ теперішнього стану мови з минулим. Таке порівняння, що починається в межах однієї мови, втягує в своє коло всі інші, тобто історичне мовознавство нерозривно пов'язане з порівняльним. Дослідник стверджує, що порівняння всіх мов є для мовознавства таким же великим відкриттям, як ідея людства для історії. Крім порівняльно-історичного, він застосовує основні філософські методи, наводячи абстрактні міркування й аналізуючи конкретний мовний матеріал, актуалізує індукцію і дедукцію. Порівн. такі абстракції вченого: «У єдності людського духу почуття і воля невіддільні від думки...» [1:16]; «Хто називає одним словом відчуті в собі чи помічені в інших різні вияви любові, і хто і явища, узяті разом з іншими, наприклад, гнівом, смутком, позначає словом *почуття*, той не відчужений від розробки цих понять. Ці поняття відбуваються в душі...» [1:40], «<...> почуття, воля, розум не мають спільних понять, окрім поняття душі, а тому душі приписані окремі здатності розуміти, відчувати, мати волю» [1:41]. Ці положення мотивовані аналізом конкретних фактів, як-от: «Назвавши *любов* вогнем, вона [мова – В. С.] від порівняння переходить до

причини і говорить, що від вогню в нас з'являється *любов*, так само, як, навпаки, народна поезія, не задовольняючись порівнянням фізичних явищ з психічними, ночі з думою, стверджує, що в нас ночі темні від дум Божих. Темна людина по-своєму, грубо задовольняє потреби<...> У порівнянні вона шукає засоби створити саме явище, гартує сліди, узяті з-під ніг іншої, щоб спричинити в неї любов...» [1:41] або: «<...> наприклад, якщо я говорю, що страх засліплює людину, тобто дає однобічний напрям її розуму, ми виражаємо спільне неусвідомлене переконання, що психічні явища різних груп видозмінюють одне одного своїм впливом, то тим паче вказується на явище, яке не пояснюється теорією здібностей [спроможностей – В. С.]. У цій теорії розум, почуття, воля – лише логічно підпорядковуються одне одному й не можуть мати іншої залежності, оскільки пізнання впливає на почуття, почуття на волю...» [1:42].

О. Потебня переконаний, що в період становлення мова насамперед вербалізує почуття, вектор дії цього процесу – від конкретного до абстрактного, узагальненого, порівн.: «Мова і непередметне позначає словами, що первинно виражали те, що поянювалося почуттям...» [1:43]; «Почуття супроводжуються думкою, але й залежать від неї <...> розвиток розуму породжує нові почуття й прагнення і приглушує старі» [1:43].

Разом із тим, розмірковуючи про людську особистість, учений наголошує, що вияв почуттів впливає на сприйняття людиною довкілля: що вищий інтелектуальний розвиток людини, то менш бурхливо вона виражає почуття, емоції. Це стосується і її мовлення (наприклад: «Людину цінують не лише за її розум, але й за здатність володіти собою...» [1:44]).

Деякі висловлювання О. Потебні потребують відповідного коментаря. Так, науковець писав, що «почуття – це стан душі» [1:44], душа ж виявляється в мові і має, з одного боку, окреслено індивідуальний характер, а з іншого, – узагальнюючи індивідуальне, формує загальнонародне. Тут ідеться про мовну суб'єктивність і об'єктивність, що виявляється й у здатності окремих мовців чи народу загалом виражати емоції.

Слов'янські мови з огляду на зазначений постулат розглядаються сьогодні, як мови з високою емоційною температурою, натомість германські мови – як більш «стримані», «холодні», тобто менш емоційні. О. Потебня пов'язує цю ознаку з віковим статусом мов: він вважає, що молоді мови (до них учений відносить насамперед слов'янські) більш емоційні, ніж старші (на думку вченого, германські і романські), що пов'язано з теорією Й. Гердера розглядати мову як живий організм (молодь емоційніша за старших).

Заслугу О. Потебні вбачаємо і в його розумінні чинника «тональності мовлення», інтонації, що окреслено в його метамові через термін «тон», наприклад: «У нашому мовленні тон відіграє велику роль і нерідко змінює його смисл. Слово справді існує лише тоді, коли його вимовляють, а вимовляти його потрібно обов'язково певним тоном, який

уловити й пізнати інколи немає можливості, однак без тону немає значення, але не лише від нього залежить зрозумілість слова <...> Слово *ви* я можу вимовити тоном питання, радісного подиву, гнівного докору і т. ін., але воно в усіх випадках залишиться займенником другої особи множини; думка, пов'язана зі звуками *ви*, супроводжується почуттям, що виражається тоном, але не вичерпується ним і є чимось від нього відмінним. Можна навіть сказати, що в слові членороздільність переважає над тоном; глухонімі її сприймають за допомогою зору...» [1:68].

Із поняттям тональності пов'язує О. Потебня і статус вигуку, що проілюстровано актуалізацією конкретних звуків: «Зовсім навпаки у вигуку. <...> Відберемо у вигуків *о*, *а* і под. тон, що вказує на їхнє відношення до почуття подиву, радості тощо, і вони позбавляться сенсу, стануть порожніми абстракціями, відомими значками в гамі голосних. Тільки тон дає нам можливість здогадуватися про почуття <...> людини». І далі додає: «За тоном мова вигуків, подібно до міміки, без якої вигук, на відміну від слова, у багатьох випадках зовсім не може обійтися, є єдина мова, зрозуміла всім. Із цим пов'язана інша, більш внутрішня відмінність вигуку від слова, думка, з якою колись було пов'язане слово, знову викликається у свідомості звуками цього слова, оскільки, наприклад, щоразу, коли я чую ім'я відомої мені людини, я знову уявляю більш чи менш ясно і повно образ тієї самої особи, яку я раніше не бачив...» [1:69], однак «почуття, що складає весь зміст вигуку, не відтворюється так, як думка...» [1:69].

Отже, окреслюючи статус граматичної категорії вигуку, учений указує на його відмінність від самостійних частин мови (порівн. також: «Незрозумілість вигуку можна пояснити інакше так: він не має значення в тому сенсі, у якому його має слово. Якби не перешкоди з боку мови, ми б не сказали, що оклик, вимушений страхом, *значить* страх, тобто думка про нього, виражена словом *страх*, подібно до того, як не сказали б, що миттєвий колір на обличчі *значить* сором. Як годинна і хвилинна стрілки на дванадцяти не значать дванадцяти годин, а тільки вказують на відповідний час, як озноб чи гарячка, швидкість і уповільненість пульса не означають хвороби, а тільки є її ознаками для лікаря» [1:70], так і у вигуку «спостерігач бачить беззмістовні самі по собі ознаки станів душі, тоді як у слові він має справу з готовою думкою» [1:71].

Крім того, дослідник наголошує на характері породження вигуку в мовленні: «<...> почуття – це завжди оцінка наявного змісту нашої душі і воно завжди нове... Звідси зрозуміло, чому вигук, як відголосок миттєвого стану душі, щоразу створюється заново і не має об'єктивного життя, що характерне для слова» [1:70].

Цікавою є теза дослідника про те, що «вигук знищується зверненою на нього думкою, подібно до того, як почуття руйнується самоспостереженням, що обов'язково додає щось нове» (йдеться про субстантивізацію вигуку – В. С.) [1:70], а також таке

твердження: «незрозумілість вигуку в тому, що він зовсім непомітний свідомості суб'єкта» [1:70].

О. Потебня порівнює вигук зі звичайними звуками мови, вказуючи на функціональну відмінність останніх: «<...> вигук, будучи рефлексією хвилювання душі і повертаючись до неї як до враження від звука, залишається нею непоміченим: суціль – випадки, які можуть нас переконати, що й своя душа – «потемки», що в нас існує велика кількість різновидів сприймань та почуттів, нам абсолютно невідомих» [1:70]. Як бачимо, наукове мовлення дослідника само по собі є емоційним і експресивним, завдяки яскравим ілюстраціям, вдалим порівнянням, що потребує окремого дослідження.

У вченого вбачаємо наявність однієї з перших класифікацій вигуку: «<...> первинні вигуки за своєю природою розпадаються на такі, які з незапам'ятних часів утратили свій інтер'єктивний характер. До перших належать оклики фізичного болю, задоволення і більш складних відчуттів, що зумовлені не стільки якісним змістом думки, скільки її формою (наприклад, оклики подиву, радості, горя); до других, судячи за коренями нинішніх мов, головню, якщо не винятково, вигуки почуттів, пов'язаних із враженнями зору і слуху» [1:72].

Розмірковує вчений й про інтенсивність вияву почуттів, вербалізованих вигуком, і можливість нейтралізації цих почуттів, коли вигук втрачає свій граматичний статус: «1) Напруженість почуття, що володіє людиною, яка омовлює вигук, повинно зменшитися за умови переходу вигуку в слово; 2) спад інтенсивності почуттів мотивований і тією ясністю, з якою ми уявляємо собі зміст слова... Прислів'я «у страху великі очі» ми можемо поширити на всі сильні почуття, що не те щоб обов'язково вимагають від нас перебільшення, а просто не дають змоги розглянути предмет, що призвів до відчуття потрясіння» [1:72]. Узагальнюючи опис статусу лексико-граматичного розряду вигуку, О. Потебня наголошує, що вигук – це «складне сполучення тонів».

Надаючи великого значення людським почуттям, що своєрідно вербалізуються в кожній мові, учений пов'язує їх насамперед з людською моральністю: «Моральне життя починається з почуттів і внутрішніх образів. Почуття – це темний і невизначений предмет внутрішнього сприйняття. Але вони омовлюються словом <...> не зовсім правильно шукати відповідність почуття в первісних звуках <...> і стверджувати, що загальне вираження рівномірного, тихого, ясного почуття, спокійного спостереження, разом із тим і глупого здивування <...> виявляється в прагненні суб'єкта віддалити від себе предмет, відчуття протидії, страх і т. ін., і, навпаки, – вираження бажання, любові – це прагнення наблизити до себе предмет, асимілювати його сприйняття» [1:75]. Як бачимо, науковець пов'язує почуття (емоційність) з категорією оцінки, наголошуючи на особливостях сприйняття людиною почуттів позитивних і негативних, що відповідно вербалізуються в мові з урахуванням низки асоціацій – більш чи менш інтимізованих.

Отже, у творчому доробку О. Потебні містяться оригінальні думки, а в системі лінгвофілософських поглядів ученого простежуємо витoki лінгвоемоціології.

Ідеї О. Потебні поглибив його талановитий послідовник, яскравий представник харківської лінгвістичної школи Л. Булаховський, методологічні

положення якого, на жаль, також не пов'язують із розробленням проблематики лінгвістики емоцій. І цю прогалину слід ліквідувати під час вивчення питання «Історія становлення лінгвоемоціології в Україні», що становить перспективу цього дослідження.

Література

1. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. — К. : СИНТО, 1993. — С. 7—157.
2. Потебня А. А. Язык и народность / А. А. Потебня // Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. — К. : СИНТО, 1993. — С. 158—185.
3. Шаховский В. И. Лингвистическая теория эмоций [Текст] : монография / В. И. Шаховский. — М. : Гнозис, 2008. — 416 с.